

श्रीमहाराज विरचित ॥ अमृत घुटका ॥

रामाला प्रार्थना

श्रीरामसमर्थ। श्रीरामचिद्घनक । गिरिजानंदन। गौरीकुमरा। गणनायका। जय जयाजी सद्गुरु प्रसन्न। मना पाजूनि नामामृतरसा। तोडी जन्मजन्माचा फांस। ऐसें करी रमाविलास। जय जयाजी रघुनाथा। पूर्ण करी मनोरथा। चरणांवरी ठेवूनि माथा। प्रार्थितसें ॥१॥

हे चैतन्यस्वरूपा रामा, हे गजानना, गौरीपुत्रा, गणाधीशा, हे सद्गुरो तुमचा जयजयकार असो. तुम्ही मजवर प्रसन्न व्हा. हे रामा, माझ्या मनाला तुझ्या नामाच्या अमृतवल्लीचा रस पाज, आणि जन्मोजन्मी माझ्या जीवाच्या गळ्याला लागणाऱ्या (जन्म-मृत्यू-आदींच्या) फासातून त्याला मुक्त कर. हे रमाविलासा रामा, तू हे एवढे कर. रामा, तुझा जयजयकार असो. तू माझी एवढी इच्छा पूर्ण कर अशी तुझ्या पायांवर मस्तक ठेवून मी प्रार्थना करीत आहे. १

श्रीराम समर्थ - श्रीसमर्थ रामदासस्वामी हे श्रीरामाचे परमभक्त होते. मूळ निर्गुण परमात्मा अखिल विश्वाच्या सगुण स्वरूपात प्रकट होऊन त्यात 'रममाण होतो', म्हणून 'राम' शब्द श्रीसमर्थ सगुण-निर्गुण अशा दोन्ही स्वरूपार्थी वापरतात. अशा या परमात्म्याच्या इच्छेने व सत्तेनेच सर्व चराचर विश्वातील यच्चयावत् घटना घडत असतात. या जाणिवेची अखंड जागृति रहावी म्हणून लेखनाच्या आरंभी 'श्रीराम समर्थ' असे लिहिण्याचा प्रघात श्रीसमर्थांनी सुरू केला आणि प्रस्तुत प्रकरण लेखक श्रीब्रह्मचैतन्यमहाराज हे त्याच संप्रदायातले असल्यामुळे त्यांनी येथे तो अनुसरला आहे.

श्रीराम चिद्घन - म्हणजे सच्चिदानंद परमात्मा.

गिरिजानंदना..... सद्गुरु प्रसन्न - गणेश हा श्रीरामपरमात्म्याचा प्रथम सगुण आविष्कार, ॐस्वरूप आहे; त्याचप्रमाणे सद्गुरूदेखील.

मना पाजूनि फास - वासना हीच जीवात्म्याचे मूलभूत बंधन असून तिच्यामुळेच तो जन्ममरणाच्या चक्रात सापडतो. घटसर्प या रोगाने पछाडलेल्या रोग्याच्या घशात अवरोध होऊन गळा आवळल्यासारखा होत जातो. त्याचप्रमाणे वासनेचा गळफास लागून जीवात्माही कासावीस होतो. विशिष्ट वनस्पतीचा रस पाजल्याने जशी घटसर्पापासून मुक्तता होते तशी नामवल्लीचा रस पाजून जीवात्म्याला मुक्त करण्याची रामरूपी धन्वंतरीला विनंती केली आहे.

वासनेमुळे निर्माण होणारे भवदुःख

वासना दुःख शोक मायादोष । आंधळे चित्त । कोठे नाही विश्रांत । समाधान नाही अंतरी । वृत्ति उठोनी पळे दूरी । परमार्थ नाही लेश । मायाभ्रमे कासावीस । त्या गुणे आला त्रास । दुःख भोगी श्वासोच्छ्वास ॥२॥

वासना हे सर्व दुःखाचे आदिकारण आहे. मायेच्या, अज्ञानाच्या भ्रमाने शोक निर्माण होतो. वासना, दुःख, शोक ही मायेच्या योगाने, अज्ञानामुळे उत्पन्न झालेली आहेत. या मायेमुळे माझे चित्त आंधळे झाले आहे. (बुद्धीला सत्य-असत्य, शाश्वत-अशाश्वत हा विवेक कळेनासा झाला आहे.) या भ्रांतीमुळे माझ्या चित्ताला कोठे विश्रांती (शांतपणा, स्थिरता) नाही. अंतःकरणाला कोठेही समाधान नाही. कारण माझी वृत्ती सारखी उठून उठून (सुखाच्या शोधार्थ सैरावैरा) धावत असते, परमार्थाकडे लवमात्रही वळत नाही. अज्ञानाच्या भ्रमाने व्याकुळे होऊन मी कष्टी झालो आहे, श्वासागणिक (क्षणोक्षणी) मी दुःख भोगीत आहे. २

जीवाला प्राप्त होणारे सुख हे त्याच्या वाट्याला येणाऱ्या दुःखाच्या तुलनेने अत्यल्प असते. “सुख पाहता जवापाडे । दुःख पर्वताएवढे । शिवाय हे 'सुख' काल, स्थल, परिस्थिती, उपभोगक्षमता यांसारख्या अनेक बाह्य गोष्टींवर अवलंबून असते. स्वतंत्र नसून परतंत्र असते. टिकाऊही नसते. तरीदेखील त्याचा अनुभव जीवाला हवाहवासा वाटतो. वास्तविक पाहता हे 'सुख' ही बंधनकारक, पुनर्जन्माला कारणीभूतच असते, पण त्याची जाणीव नसल्यामुळे जीवाची त्याबद्दल तक्रार नसते. उलट दुःखामुळे त्याला पदोपदी, क्षणोक्षणी पीडा होत असते. अशा सामान्य जीवाची भूमिका धारण करून, स्वतः बंधमुक्त असलेले श्रीमहाराज, आमचे गाढाणे पुढे मांडीत आहेत.

वासना - मनामध्ये कायमचा 'वास' करणारी घर करून राहणारी ती वासना. म्हणजे इच्छा. वासना अखंड, अनंत व चंचल असते. विषयात सुख शोधण्यासाठी तिचे अखंड हिंडणे चालू असत. नाक, जिह्वा, डोळे, त्वचा व कान या पंचेंद्रियांना अनुकूल संवेदना देणारे पदार्थ, विचार, कल्पना म्हणजे विषय. थोडक्यात म्हणजे, श्रीमहाराजांनीच अन्यत्र म्हटल्याप्रमाणे, “परमात्म्याचे विस्मरण करविणारी गोष्ट म्हणजे विषय.”

दुःख - ज्ञानेंद्रियांना प्रतिकूल, नकोशा वाटणाऱ्या संवेदना म्हणजे दुःख. शीतोष्ण, तहानभूक, व्याधी, दारिद्र्य, अपमान, अपकिर्ती, चिंता, भय, प्रबळ मनोविकार, कष्ट, दुसऱ्याकडून होणारा त्रास, अपघात, दुष्काळ, रोगाच्या साथी, दंगेधोपे, युद्धे, निसर्गप्रकोप इ. दुःखाचे वैयक्तिक व सामूहिक प्रकार अनंत आहेत.

शोक - प्रिय वस्तूच्या किंवा व्यक्तीच्या तात्पुरत्या किंवा कायमच्या वियोगाने किंवा घडून नये ती गोष्ट हातून घडल्याच्या पश्चात्तापाने, वाटणारे दुःख वा हुरहूर.

मायादोष - ममत्वाच्या पोटी किंवा भ्रांतीमुळे हातून घडणारे नानाविध प्रमाद, पापे.

समाधान - सुख-दुःखाच्या हेलकाव्यांनी न ढळणारा चित्ताचा समतोलपणा. केवळ दुसऱ्यांपेक्षा मी जास्त सुखात आहे अशी सापेक्ष भावना म्हणजे खरे समाधान नव्हे. अनुकूल-प्रतिकूल अशा कोणत्याही प्रकारच्या परिस्थितीत मनाचा तोल, स्वास्थ्य व शांती अभंग राहणे हे खरे समाधान. हे एक भगवद्भक्तीनेच मिळू शकते.

मायाभ्रम - माया म्हणजे अज्ञान; जे नाही ते आहे असे वाटणे किंवा जे आहे ते नाही असे वाटणे, अथवा जे जसे आहे तसे न दिसता निराळेच भासणे. माझा देह, आप्तस्वकीय इ. विषय यांपासून मला सुख मिळेल ही कल्पना हा मायाभ्रम होय.

कासावीस (कासाविष्ट) होणे - दमा, खोकला यांमुळे जशी हैराणगत होते तशी स्थिती होणे.

परमार्थ - मनुष्य जन्माला येऊन साध्य करून घ्यावयाच्या गोष्टींना पुरुषार्थ असे म्हणतात. धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष असे चार पुरुषार्थ आहेत. व्यक्तीचे व समाजाचे ज्याच्यामुळे कल्याण होईल अशा प्रकारे वागणे म्हणजे धर्म. धर्माला विरोध होणार नाही अशा रीतीने द्रव्यादि सुखसाधने मिळविणे म्हणजे अर्थ. धर्माला विरुद्ध नसणाऱ्या सुखाचा सदाचरणाने उपभोग घेणे म्हणजे काम. सर्व प्रकारच्या वासनांपासून मुक्त होऊन शाश्वत परमात्मसुखाचा अनुभव घेणे म्हणजे मोक्ष. पहिल्या तीन पुरुषार्थांपेक्षा परम म्हणजे सर्वश्रेष्ठ असल्याने मोक्षाला परमार्थ असे म्हणतात.

विषयप्रेमामुळे दुःखाचे डोंगर

इच्छेचें पाहों जातां घर । विषयावरी प्रेम भारी

कीर्ति असावी महीवरी । अभिमान चढे येऊनि शिरी । ऐसे संसारदुःखाचे डोंगर झाले ॥३॥

वासनेला सुखाचे वाटणारे ठिकाण पाहू गेले तर ते म्हणजे विषय; विषयावर तिची अत्यंत प्रीति असते. त्याचे एक ठळक उदाहरण म्हणजे (आपल्या हयातीत आणि मरणानंतरही आपली कीर्ति लोकात रहावी अशी) लौकिकाची लालसा सतत असते. (आणि त्यासाठी माणूस सतत धडपडत असतो.) विषयासाठीच्या या सर्व खटाटोपात (शाश्वत सुख किंवा लौकिक हाती लागत नाहीच, फक्त) अभिमान मात्र प्रबळ होऊन डोक्यावर येऊन बसतो. (अशा प्रकारे वासनेच्या अधीन झाल्याकारणाने) संसारदुःखाचे डोंगर झाले आहेत. ३.

इच्छेचे घर - स्वस्वरूप हे स्वतःचे घर सोडून एखाद्या व्याभिचारी स्त्रीप्रमाणे वासना सुखासाठी विषयरूपी परद्वारी रत होते; शारीरिक सामर्थ्य, द्रव्य, घरदार, स्त्रीपुत्रादिक आप्त व इष्टमित्र, सत्ता, लौकिक इ. विषयांच्या प्राप्तीची लालसा धरून माणूस जन्मभर धडपडत असतो आणि बऱ्या-वाईट, नीति-अनीतीच्या गोष्टी करण्यात सर्व आयुष्य खर्च करतो.

कीर्ति असावी महीवरी - सामान्य माणूस सुद्धा आपल्या आप्तेष्टांमध्ये नावलौकिक असावा म्हणून शक्तीबाहेरही खर्च करतो, नीति-अनीतीकडे कानाडोळा करतो. बलवान, धनाढ्य आणि सत्ताधारी माणसे तर त्यापायी दुसऱ्याचा घातपात करण्यासही मागेपुढे पहात नाहीत असे सर्वकाळी आढळते. असल्या माणसांची कीर्ती तर रहात नाहीच उलट ती स्वतःवर व इतरांवर दुःखांच्या राशी ओढवून घेतात हे आपण जगात पहातो.

अभिमान - अभिमान चांगल्या गोष्टीबद्दल तसाच वाईट गोष्टीबद्दलही असू शकतो. 'मी बुवा दारूला स्पर्शही करीत नाही' तसेच 'आपले बुवा दारूशिवाय होत नाही', 'विद्वतेबद्दल माझा सन्मान होऊन ही शाल मिळाली' आणि 'मला हायकोर्ट जज्जाची जागा देऊ केली होती पण मी ती नाकारली', 'मी आजपर्यंत कोणावर रागावलो नाही' वा 'माझा राग कडक आहे बरं का', 'मी देवबीव मानीत नाही' किंवा 'रोजचा अमुक इतका जप झाल्याशिवाय मी झोपत नाही' या सर्व उक्तींमध्ये बुडाशी अभिमानच दडलेला असतो इतका तो सूक्ष्म आणि सर्वव्यापी आहे. अभिमानाला काहीही कारण पुरते किंवा काहीही कारण लागत नाही. अभिमान, लौकिकाची लालसा, विषयेच्छा आणि विकार ही सर्व जीवावर दुःखाचे डोंगरच ओढवून आणतात.

साधकाच्या मनातील प्रश्न व त्यास उत्तर

“मन बुद्धि दुराचारी । देहबुद्धीचे सागरीं । कैचे पावेन पैलतीरीं ॥

आत्मज्ञान मुखीं बोलतां । अंगी न बाणे सर्वथा । साधनाविणें वृथा । आत्मज्ञान बोलूंचि नये ॥४॥

“ (अशी अपार दुःखे अनुभवीत असूनही) माझे मन व बुद्धी वाईट आचरणापासून परावृत्त होत नाहीत. (असहाय, केविलवाणा होऊन) मी देहबुद्धीच्या सागरात गटांगळ्या खात आहे. यातून मी किनाऱ्यावर सुरक्षितपणे केव्हा व कसा पोहोचेल ?”

(साधकाच्या या प्रश्नाला सद्गुरूंचे उत्तर असे -) केवळ तोंडाने कोरडे आत्मज्ञान बोलत राहिल्याने ते कदापि अंगी बाणत नसते. साधन न करता आत्मज्ञानाची बडबड करणे फोल आहे; आत्मज्ञान ही बोलण्याची गोष्टच नव्हे. ४

मन बुद्धि दुराचारी - वाईट, म्हणजे विषयप्रवृत्तीच्या आचारविचारामुळे दुःख प्राप्त होते हे ठाऊक असूनही मन पुनः पुनः तिकडेच धाव घेत रहाते आणि अक्कलही त्यात यश कसे मिळेल इकडेच खर्च होते, ते का ? तर असे की मधूनमधून सुखाचा कवडसा जो येत असतो त्याची जीवाला लालूच लागते; तात्पर्य, देहबुद्धीच्या पगड्याने त्याची विचारशक्ती आणि विवेकबुद्धि क्षीण झालेली असतात. व्यसनी माणूस जेव्हा भानावर असतो त्या वेळेपुरते त्यालाही व्यसनाचे घोर परिणाम दिसून येऊन आपण व्यसनातून मुक्त व्हावे असे वाटते; पण व्यसनाची वेळ झाली की त्याच्या पंजात तो पुनः जातोच. तसेच सामान्य माणसालाही 'स्मशानवैराग्य' येते पण ते क्षणमात्रच टिकते आणि त्यांचे मन व बुद्धि पुनः विषयवासनेने झपाटली जाऊन भ्रष्ट होतात.

देहबुद्धि - 'दिह' (= अंगाला तेल लावणे) यापासून 'देह' म्हणजे लेप. शरीर म्हणजेच मी ही कल्पना वारंवार होऊन, तिचे लेप बसून आत्मस्वरूप दृष्टिआड होणे म्हणजे 'देहबुद्धि'. या देहबुद्धिमुळेच जीवात्मा शरीर आणि त्याच्या सुखदुःखात मग्न होतो, आणि वासना व विकार यांच्या अधीन होतो.

आत्मज्ञान मुखी बोलता । अंगी न बाणे सर्वथा - अखिल विश्वाचे अविनाशी आदितत्त्व म्हणजे खरे स्वस्वरूप, परमात्मा; आणि त्याचा प्राणिमात्रात वसणारा अंश म्हणजे जिवात्मा. परमात्म्याचे म्हणजे आपल्या मूळ स्वरूपाचे ज्ञान म्हणजे आत्मज्ञान. वेदांतग्रंथाचे नुसते वाचन, कथन किंवा श्रवण करणारे पुष्कळ लोक आढळतात पण त्यानुसार साधनाचे प्रत्यक्ष आचरण निष्ठेने करणारे विरळाच. आत्मज्ञान ही प्रत्यक्ष अनुभवाची गोष्ट असल्यामुळे आणि साधन हे अनुभवाला आधारभूत असल्यामुळे नुसती तात्त्विक माहिती वाचली, ऐकली आणि त्या आधारावर बैठकीत बडबड किंवा सभेत रसाळ वक्तृत्व केले तरी त्यापासून त्या माणसाला किंवा ऐकणाऱ्यालाही लवमात्र लाभ होत नसतो. पोहण्याच्या कलेवरील कितीही उत्कृष्ट पुस्तके वाचली तरी पाण्यात उतरून पोहण्याचा अभ्यास केल्याशिवाय ज्याप्रमाणे माणसाला पोहता येतच नाही, तद्वतच प्रत्यक्ष साधन केल्याशिवाय आत्मज्ञान होणे नाही. साखरेचा इतिहास, गुणधर्म, बनविण्याची कृती यांचा कितीही सांगोपांग अभ्यास केला तरी चिमूटभर साखर जिभेवर ठेवून तिच्या गोडीचे ज्ञान अनुभवणे हेच खरे लाभदायी ज्ञान होय. त्यातलाच हा प्रकार आहे.

शाब्दिक आत्मज्ञान हे व्यर्थ आहे याची उदाहरणे पुढील बिंदूत आहेत.

शाब्दिक आत्मज्ञानाचा फोलपणा

स्वप्नार्ज्जीं छत्रसिंहासनीं बैसला जाण । दुसरे दिवशीं खावया न मिळे अन्न । कां राजपत्नीसी दासी अलंकार नेऊनि देतां । काय लागे तियेचे हातां । पाळण्यासी बांधिलें बाशिंंग । त्या उभयतांसी आणिलें पालखींत मिरवीत । जयजयकार होत नगरांत । अज्ञान बालकां विवाह होत । वरात घेऊनि आले गृहांत । तेचि क्षणीं झाला तयांसी सुत । ऐसी कोठें ऐकिली नाहीं वार्ता । तदुपरि साधनाविणें वृथा । आत्मज्ञान बोलूंचि नये ॥५॥

अशी कल्पना करा की एखाद्या भिकाऱ्याला रात्री सुखस्वप्न पडले की आपण छत्रयुक्त सिंहासनावर बसलो आहो; पण (तेवढ्याने काही तो खरा राजा होत नाही) दुसरे दिवशी पुनः अन्न नाही ते नाहीच (भीक मागत हिंडावेच लागते);

किंवा राणीकडे दासी अलंकार नेऊन देत असताना ती काही त्या अलंकाराची मालकीण होत नाही (ती गरीब, पोटार्थी, भारवाहक दासीच रहाते); किंवा समज की, अजून पाळण्यातच असलेल्या बालक-बालिकेचे लग्न करण्यासाठी मारे त्यांच्या पाळण्यांना बाशिंगे बांधली, जयजयकार करीत त्या दोघांची पालखीतून गावभर मिरवणुक काढली. त्या अजाण मुलांचा थाटाचा विवाहसोहळा केला आणि वरात काढून मिरवीत त्यांना घरी आणले; तर त्याच क्षणी अर्भकांच्या त्या जोडप्याला मुलगा झाला असे कधी कोणी ऐकले आहे काय ?

ही उदाहरणे ऐकल्यानंतर तरी साधन न करताच आत्मज्ञानाच्या गप्पा मारू नयेत. ५

टीप - वरील तीन दृष्टांतांनी पोकळ पांडित्याचा फोलपणा दाखवून साधन केल्याविना स्वस्वरूपाचा अनुभव कदापि येणे नाही हे ठामपणे सांगितले आहे. बिंदू ४ वरील शेवटची टीप पहा.

अखंडपणे साधनात रहाण्याची आवश्यकता

सिद्ध म्हणू नये आपण । साधनीं असावें परिपूर्ण । शंकर करीतसे साधन । वैराग्यशील योगी
ऐसा दुजा आहे कोण । शतकोटींचे काढूनि सार । पार्वतीसहित स्मरण करी शंकर । इतर
किंकराचा पाड कोण । पाकनिष्पत्ति न होतां । क्षुधा न वारे सर्वथा । साधनाविणें आत्मज्ञान । नोहे
नोहे सत्य जाण ॥६॥

माझे साधन परिपूर्ण होऊन मी सिद्ध, आत्मज्ञानी झालो आहे (आणि यापुढे आपल्याला साधन करण्याची जरूरी नाही) असे साधकाने कधीही म्हणू नये. त्याने सतत सर्वतोपरि साधनात मग्न असावे. याचे उदाहरण - साक्षात् शंकरदेखील सदा साधनात मग्न रहातो. वास्तविक पाहता त्याच्याइतका पूर्णपणे विरक्त आणि योगी (परमात्मचिंतन क्षणमात्रही न सोडणारा) दुसरा कोण आहे ? वाल्मिकीने रचिलेल्या शतकोटी रामायणाचे शंकराने जे सार काढले ते म्हणजे रामनाम; त्या रामनामाचे अखंड स्मरण शंकर पार्वतीसह करीत असतो. मग क्षुद्र मानवाचा काय पाड ? (त्याने अखंड रामनाम घेतले पाहिजे हे उघडच आहे.) अन्न शिजवून तयार करून ते खाल्ल्याशिवाय (नुसत्या बोलण्याने) भुकेचे निवारण होत नसते. याच न्यायाने तू समज की साधन केल्याशिवाय आत्मज्ञान होणे खरोखर सर्वथैव अशक्य होय.

सिद्ध म्हणू नये आपण - योगविद्येच्या बळाने काही असामान्य शक्ती किंवा 'सिद्धी' मिळविलेल्याला 'सिद्ध' असे म्हणण्याचा प्रघात आहे. वास्तविक पाहता, परमात्मा हे परमोच्च साध्य ज्याने मिळविले आहे तोच खरा सिद्ध आणि त्याच अर्थाने श्रीमहाराजांनी हा शब्द वापरला आहे.

आत्मज्ञान झाले म्हणजे कार्यभाग संपला असे होत नाही. आणखी साधन करून ते अंगी मुरवावे

लागते; इतके की मला आत्मज्ञान झाले आहे ही जाणीवही उरता कामा नये; कारण अशी जाणीव म्हणजेच स्मूक्ष अहंकार आणि त्यातच अविद्येचे बीज आहे. म्हणून 'मी आत्मज्ञानी आहे' असे ज्याला म्हणावेसे वाटते तेथे अपूर्णता शिल्लक आहे. असे निश्चितपणे समजावे, असे श्रीमहाराज बजावतात. ते स्वतःलाही 'साधक' च म्हणवितात. (बिंदू २४ - अमृतघुटका सांगितला 'साधके' जाण।)

साधन - साध्य मिळविण्यास उपयोगी पडणारी गोष्ट किंवा उपाय. शंकर करीत असलेले साधन म्हणजे रामनामस्मरण.

वैराग्य - या जगातील उपभोग्य विषयासंबंधी किंवा इहलोकी पुण्यकर्म करून परलोकी मिळणाऱ्या उपभोग्य विषयासंबंधी वासना नसणे; अनासक्ति.

योगी - (युज्-जोडणे) परमेश्वराशी सतत जोडलेला, त्याच्यापासून कधीही विभक्त म्हणजे दूर नसणारा, त्याच्याशी वियोग नसणारा तो योगी. अशा या महान शंकराने लोककार्यार्थ हालाहल विष प्राशन केले असता झालेला अंगाचा दाह कोणच्याच उपायाने कमी न होता अखेर केवळ रामनाम घेतल्यानेच शमला आणि यानंतरही त्याने रामनाम कधीच सोडले नाही. रामनामाचा हा अद्वितीय प्रभाव पाहून विश्वजननी पार्वतीही रामनामस्मरण करू लागली. (बिंदू १६) पतिपत्नीची समनिष्ठा व सहकार्य असेल तर त्या जोडप्याचा प्रपंच तसा परमार्थही गोड होऊन तो इतरांना अनुकरणीय होतो.

स्वस्वरूपीं लीन होणें हें साधन; नुसत्या बोलण्यानें कोणी ब्रह्म होत नाहीं.

स्वस्वरूपीं व्हावें लीन । हें एक तऱ्हेचें आहे साधन । कोणी म्हणे 'कां करावें साधन ॥ आम्ही अहंब्रह्म निर्मळ । आम्हां नाहीं पापाचा मळ'। ऐसें बोलती दुर्जन खळ। आम्हीं ऐसें बोलतां । ब्रह्म न होय सर्वथा ॥७॥

स्वस्वरूपाशी तादात्म्य पावणे हे एक प्रकारचे साधन आहे. यावर कोणी अशी शंका काढील की, 'साधन करण्याची आम्हांला काय जरूरी ? आम्ही ब्रह्मस्वरूप आहोत, शुद्ध आहोत, आमच्या ठिकाणी पापाचा मळ नाही.' दुर्जन व वाकड्या बुद्धीचे लोक असे बोलत असतात. आम्ही ब्रह्म आहोत असे नुसते म्हटल्याने काही कोणी ब्रह्म अजिबात होत नाही. ७

स्वस्वरूप - स्वस्वरूप म्हणजे आपले खरे स्वरूप. परमात्मा हे आपले खरे स्वरूप आहे. माझा देह म्हणजे मी असे अज्ञानाने वाटते, पण देह हे स्वस्वरूप नव्हे.

स्वस्वरूपी व्हावे लीन - सगुण भक्तीने, विशेषतः नामस्मरणाने, स्वस्वरूपी मिळून जावे हे साधन श्रीमहाराजांनी 'अमृतघुटका' या ग्रंथात जागोजागी सांगितले आहे हे पुढील अवतरणांवरून स्पष्ट होईल -

बिंदू ८ - जाणोनि स्वस्वरूपाची खूण । साधनी असावे परिपूर्ण ।

बिंदू १० - आपुले स्वरूपी मिळोनि जावे ।

बिंदू २० - आपले आपण स्मरण करावे ।

बिंदू १५ - निर्गुणाची जाणोनि खूण । सगुणाचे करावे ध्यान । (सगुण भक्ति)

बिंदू १८ - राघवाचे भक्तीविण । म्हणे मज झाले आत्मज्ञान । तोचि दैवहीन पापी जाण ।

बिंदू १५ - श्रीरामचिंतन करीत जाई । (नामस्मरण)

बिंदू २२ - परेपासूनि वैखरीपर्यंत करावे रामचिंतन । वैखरीशी रामनामाविणे न पडावे खण्डन ।

बिंदू २४ - रामनाम जाणा अक्षरे दोन । गुरुमुखे करावी ओळखण ।

एकतहेचे - आत्मज्ञानाची अन्य साधने हठयोग, कर्म, ज्ञानसाधन इ. आहेत.

अहंब्रह्म - 'तत्त्वमसि-तू तेच आहेस, म्हणजेच तू परमात्मा आहे. अहं ब्रह्मास्मि मी ब्रह्म आहे' असे उपनिषदात सांगितले आहे.

दुर्जन खळ - मी ब्रह्म आहे, निष्कलंक आहे अशा सारख्या उपनिषद् वाक्यांचा आधार घेऊन काही लोक स्वैरवर्तन करतात, पाखंडीपणाने बोलतात म्हणून अशा लोकांना येथे दुर्जन, खळ असे म्हटले आहे.

ब्रह्म - ब्रह्म म्हणजे सर्व विश्वात भरून राहिलेले अंतिम परमात्मतत्त्व.

देहबुद्धि सोडण्याचा प्रयत्न करीत साधन करावे

सोडूनि द्यावा देहाचा संबंधू। मग तोचि ज्ञानाचा सिंधू। मार्ग चालत असतां। कांहीं पहावयाचें नसोनि कारण। सहज नेत्रांपुढें दिसे जाण। दुजा शब्द बोलतां। अभिमान उठे चित्ता। ही एक देहाचीच गति। म्हणोनि साधनीं असावी वृत्ति। ज्ञानदशा प्राप्त जाहली। तरी वृत्ति पाहिजे सांभाळली। जाणोनि स्वस्वरूपाची खूण। साधनीं असावें परिपूर्ण ॥८॥

देह आणि देहाशी संबंध असणाऱ्या व्यक्ती व वस्तू यांच्याबद्दलचे ममत्व व आसक्ति टाकून द्यावी, म्हणजे मनुष्य आत्मज्ञानाचा सागर बनतो (पूर्ण आत्मज्ञानी होतो). (पण देहबुद्धि सोडणे कठीण असते, कारण ती, म्हणजेच अहंभाव, आपल्या रोमारोमात भिनलेली असते. उदाहरणार्थ) काही विशिष्ट हेतू मनात नसता, रस्त्याने चालत जाणाऱ्यालाही सहजगत्या विविध वस्तू (दुजेपणाने) डोळ्यांपुढे दिसतात; किंवा दुसरा काही बोलतो आहे असे अस्पष्टपणे ऐकू आले तरी (हे मजबद्दल असेल असे वाटून माणूस लगेच कान टवकारतो, कारण) अभिमान जागृत होतो. हा देहबुद्धीचाच परिणाम होय. ही खोल मुरलेली वृत्ती नष्ट करणे जरूर आहे, म्हणून तिला साधनात गुंतविली पाहिजे. (ही वृत्ती इतकी जबरदस्त आणि चिवट असते की) आत्मज्ञान प्राप्त झाल्यावरही वृत्ती फार सावधपणे कक्षात ठेवावी लागते. देहबुद्धीपासून सर्वस्वी अलिप्त असणे हेच स्वस्वरूपप्राप्तीचे लक्षण आहे असे ध्यानात ठेवून अखंड साधनात मग्न असावे. ८

मुमुक्षुत्व आणि साधन करण्याची तयारी या दोन गोष्टींची आत्मज्ञानासाठी अत्यंत जरूरी आहे.

वेदान्ताचें सार। तीर्थाचे माहेर। या साधनाचें केवळ घर। याहूनि नसे थोर। पुढें ऐका हा विचार। मुमुक्षुनें पहावी खूण। साधनाचें लक्षण। मुमुक्षु नसतां घाली कपाळीं आठी। त्रासूनि आपुले पोटीं। वृथा करी चावटीं। त्याचें नोहे हें काम। गाईची कसाबास न ये दया। जारिणीस बालकाची नसे माया। तैसा मुमुक्षु साधक नसतां देख। तो कुतर्की होय बाधक। आतां पारमार्थिक तुम्ही जन। शुद्ध साधनाची ऐका खूण ॥९॥

('साधनी असावे परिपूर्ण' असे मी सांगितले, यावर आपण विचाराल की 'कोणते ते साधन ?' याचे उत्तर मी देतो ते असे - ते साधन म्हणजे स्वस्वरूपी लीन होणे; म्हणजेच 'मी श्रीराम आहे' असे चिंतन, अशी अखंड धारणा करणे. श्रीरामचिंतन 'राम राम राम' म्हणण्याने, नामस्मरणाने होते; म्हणून नामस्मरण हे ते साधन होय.)

नामस्मरण हे साधन वेदांताचे तात्पर्य, पावित्र्याचे माहेरघर, आत्मज्ञान करून देणाऱ्या सर्व साधनांचे साक्षात् राहते घर आहे. (नामस्मरणापेक्षा) दुसरे थोर साधन नाही. अशा या साधनाचे सर्वांगीण स्वरूप काय आहे याबद्दलचा विचार मी पुढे सांगणार आहे तो तुम्ही ऐका - आपण मुमुक्षु (मुक्त होण्याची खरी तळमळ असणारे) आहोत का नाही याचा आधी पडताळा घ्यावा. मग साधनाचे स्वरूप समजून घ्यावे.

मनुष्य मुमुक्षु नसल्यास तो (आत्मज्ञानाच्या गोष्टी निघाल्या की त्याबद्दल) तिरस्कार दाखवितो आणि मनात चिडून निष्कारण टवाळी करू लागतो. आत्मज्ञान मिळविणे हे टवाळखोराचे, व्यर्थ बडबड करणाऱ्याचे काम नव्हे.

आता, ज्याप्रमाणे कसायला गाईबद्दल, व्याभिचारिणी स्त्रीला आपल्या पोटच्या बाळाबद्दल दयामाया (कळकळ) असत नाही, त्याप्रमाणे ज्या मुमुक्षुला साधनाबद्दल कळकळ नसते आणि जो साधनेचा परिश्रम करण्यास तयार नसतो, तो साधनाबद्दल कुशंका काढित बसतो आणि (स्वतःच्या आणि दुसऱ्याच्याही हिताला) बाधक होतो.

पारमार्थिक जनहो, (ही मुमुक्षुत्वाची आवश्यकता ध्यानी ठेवून) आता तुम्ही शुद्ध साधनाचे स्वरूप ऐका. ९

तीर्थांचे माहेर - अंतःकरणाची शुद्धता, दान, सज्जनांची सेवा, भूतदया इ. सद्गुण ज्यामधून उत्पन्न होतात असे साधन.

या साधनाचे केवळ घर - म्हणजे आत्मज्ञान करून देणारी सर्व साधने ज्याच्यात समाविष्ट होतात असे साधन म्हणजे नामस्मरण (बिंदू २४). इतर साधनांनी जे साधते ते नामस्मरणाने सुलभपणाने साधते. नामस्मरणात इतर साधनांचा समावेश होतो. ते सर्वश्रेष्ठ साधन आहे. याचा खुलासा बिंदू १५ मध्ये आहे. ते कसे करावे ते बिंदू १६ व २२ मध्ये सांगितले आहे.

पुढे ऐका हा विचार - बिंदू १०, १५, १६, २२, २४.

मुमुक्षु नसतां - दारिद्र्य, व्यसन, गुलामगिरी अशासारख्या दुःखातून सुटावयाचे झाल्यास आधी तीव्र इच्छा व कष्ट करण्याची तयारी पाहिजे, नाहीतर मनुष्य नुसतीच बडबड करित बसतो. त्याप्रमाणे मनुष्य मुमुक्षु नसला तर नुसतेच बोलत राहतो.

माझा नवरा रोगी, दरिद्री आहे तो माझी कसलीच हौस भागवीत नाही, सुख देत नाही, मी आपला जन्म दुःखात का काढावा ? अशा प्रकारे व्याभिचारिणी स्त्री आपल्या दुर्वर्तनाचे समर्थन करून पतिव्रत्याबद्दल कुतर्कीपणाने बोलते. मुमुक्षु साधक नसल्यास तो सगुण उपासना, गुरुची आवश्यकता, नामस्मरण इ. गोष्टींबद्दल पाखंडीपणाने बोलतो. अशा त्याच्या कुतर्की विचारसरणीने तो आत्महिताचा घात करतो आणि आपल्या बोलण्याने व वागण्याने दुसऱ्याचाही बुद्धिभेद करून त्याच्याही हिताला बाधा आणतो.

शुद्ध साधन - याबद्दल पुढे विचार आलेला आहेच. ज्याच्या योगाने देहबुद्धि बळावते ते अशुद्ध साधन होय.

उदा. शब्दज्ञान, योगसामर्थ्याच्या मागे लागणे. दृश्यासंबंधीचे ज्ञान हेही परमार्थाच्या दृष्टीने अशुद्ध ज्ञान होय. (दासबोध द. ५, स. ५ व ६ पहा.)

आत्मज्ञानाचा मार्ग आणि त्याचे फळ

मी-माझेपणाचा टाकूनि आळ । शुद्ध ज्ञानामार्जीं रहावें सर्वकाळ । निरिच्छ सदा असावे । मन जाळोनि स्वस्थ बसावे । आपुले स्वरूपी मिळोनि जावे । वासनेचे बीज जाळोनि आत्मज्ञान पहावे । त्याने पुनर्जन्मासी न यावे ॥१०॥

माझा देह म्हणजेच मी आणि देहाच्या निमित्ताने ज्यांचा संबंध आला त्या व्यक्ती व वस्तू यांबद्दल ममत्व, माझेपणा हे दोन्ही मिथ्या आरोप होत. या खोट्या कल्पना टाकून, आपल्या खऱ्या म्हणजे ब्रह्मस्वरूपाच्या जाणिवेत, (म्हणजेच नामस्मरणात) सर्वकाळ रहावे. म्हणजेच नेहमी निरिच्छ, वासनारहित होण्याच्या प्रयत्नात असोव. चंचलपणा हवे - नकोपण (हा मनाचा स्वभावधर्म तो) मोडून काढून त्याला स्वस्थ, स्थिर, वासनारहित करावे व आपल्या खऱ्या स्वरूपांत लीन होऊन जावे. वासनेचे मूळ बीजच नष्ट केले म्हणजे आत्मज्ञान होते ते करून घ्यावे आणि त्यायोगे जन्ममरणाच्या पुनरावृत्तीपासून मुक्त व्हावे. १०

वासनाबीज नाहीसे होणे हीच ब्रह्मज्ञानाची खूण

बहुत सामर्थ्य मिळवूनि म्हणे 'मी सिद्ध'। जगामार्जीं प्रसिद्ध। दिवसा मशाली, उठवी मेलें प्रेत । पुढें न बोले कोणी एक । समस्त राजे पादाक्रांत । आत्मस्तुतीं सदा डुल्लत । त्याचें वासनाबीज जरी न मोडे । तयासी आत्मज्ञानी म्हणती वेडे । वासनाबीज गेलें मुरोन । तेचि ब्रह्मज्ञानाची खूण । दुधासि घातलें मुरवण । तयासि दूध म्हणेल कोण ॥११॥

(अशुद्ध ज्ञानाच्या मागे लागून मनुष्य आपला व दुसऱ्याचा असा घात करून घेतो -)

एखादा माणूस (हठयोग, मंत्रविद्या वगैरे साधन करून) काही सामर्थ्य मिळवून 'मी सिद्ध झालो' असे म्हणतो. सिद्ध म्हणून जगामध्ये प्रसिद्धीही मिळवितो; दिवसा मशाली पाजवून आपल्या सामर्थ्याचे प्रदर्शन करतो; मेलेल्याला उठविण्यासारखे (अद्भुत वाटणारे) चमत्कार करतो; त्यामुळे त्याच्यासमोर बोलण्यासही कोणी धजत नाही, राजे-महाराजे सुद्धा त्याचे अंकित होतात (मग इतरांची काय गोष्ट ?) आणि स्तुतिपाठकांच्या स्तुतीच्या मदने तो सदा डोलत असतो. पण त्याचे वासनाबीज शिल्लकच असते. त्यामुळे ज्यांना खरे काही कळत नसते ते सामान्य जनच तेवढे त्याला 'आत्मज्ञानी' समजतात. (त्याला 'आत्मज्ञानी' म्हणणारे वेडेच समजावेत.) वास्तविक पाहता, वासनाबीज पूर्णपणे जिरून जाणे, नष्ट होणे हीच ब्रह्मज्ञान झाल्याची खरी खूण होय. दुधाला विरजण घातले म्हणजे त्याचे दूध हे स्वरूप नष्टच होते. (त्याप्रमाणे वासनाबीज नष्ट झाले म्हणजेच जीवात्म्याचे जीवरूप नष्ट होऊन तो शिवरूप होतो.) ११

टीप - पुष्कळ लोक योगविद्या, मंत्रविद्या असल्या विद्यांच्या साधनाकडे वळतात. त्यांत अभिप्रेत असलेल्या

शक्ती पुरेशा अभ्यासाने प्राप्त झालेले लोकही आढळतात. पण (१) त्या शक्ती वापराव्या त्या प्रमाणात क्षीण होत जातात आणि (२) याहीपेक्षा मोठा धोका म्हणजे ऐहिक हेतूसाठी त्यांचा उपयोग करण्याचा मोह झाल्याशिवाय राहात नाही. कधी कधी असा सिद्धी प्राप्त झालेला माणूस परहितासाठी, परोपकारासाठी म्हणून त्यांचा वापर करू लागतो. पण ही भावना शेवटपर्यंत टिकून राहणे अशक्यप्राय असते आणि खरा वासनानाश झालेला नसल्याने केव्हाना केव्हा तरी त्या शक्ती स्वार्थलाभासाठी वापरण्याचा मोह उत्पन्न होतो. येथून अनाचाराला सुरुवात होऊन अखेरीस त्या व्यक्तीचा आध्यात्मिक अधःपात होतो.

यासाठीच संत टाहो फोडून अट्टाहासाने भक्तिमार्गाचा उपदेश करतात. भक्ती याचा अर्थ भगवंताविषयी निरपेक्ष, निरतिशय प्रेम. नामसाधनाने हे प्रेम वाढत वाढत व शुद्ध होत होत अखेर अनन्यशरणागतीत, आत्मनिवेदनात त्याची परिणति होते, साधक पूर्णपणे तद्रूप, अविभक्त बनतो; याचाच अर्थ त्याचे वासनाबीज जळून जाते आणि तो आत्मज्ञानी होतो. या प्रक्रियेमध्ये प्रेमभाव हे सूत्र प्रथमपासून अखेरपर्यंत असल्याने शक्ती येते ती प्रेमरूपच असते, स्वार्थाचा संभवच उरत नाही, दुरुपयोग होणे अशक्यच असते. तेव्हा माणसाने ही गोष्ट लक्षात ठेवावी की, नुसत्या चमत्काराचे महत्त्व मानू नये. ध्येय भक्त होण्याचे ठेवावे आणि त्यासाठी नामस्मरणासारखे सुलभ व परिणामकारक साधन नाही. नामदेखील इतर कोणत्याही हेतूसाठी नसावे, नामासाठीच नाम घ्यावे या मार्गात धोका तर नाहीच आणि ध्येय अत्यंत शुद्ध, अत्युच्च आहे.

विश्वीं विश्वंभर आहे एक (स्वस्वरूप सर्वत्र कसें पहावें)

वृक्ष आहे एक । पल्लव दिसती हजारों लाख । तैसा विश्वीं विश्वंभर आहे एक । आपणासहित दुजा न दिसे देख ॥ धान्य भाजोनि काढिलें । परी तें दिसेना ऐसें नाहीं झालें । तैसें जाळोनि वासनाबीज । सुख दुःख देहीं क्रमावा काळ । साधनीं असोनि जन रिझवावे सर्वकाळ । कोणासि न वाटे वांकुडे । ऐसे शब्द बोलावे रोकडे । वृत्ति असावी कल्पनारहित । सदा रहावें ध्यानस्थ ॥१२॥

एखाद्या मोठ्या वृक्षाला पाने लाखो दिसली तरी तो वृक्ष एकच, तद्वत् हे नानाविध चराचर विश्व जरी अथांग रूपांनी नटलेले दिसले तरी त्या सर्वांला भरून राहिलेला जो एकमेवाद्वितीय असा परमात्मा त्या एकाचाच तो आविष्कार होय. त्या विश्वंभराखेरीज आणखी दुसरे काही दिसत नाही (कारण दुसरे काही नाहीच; साधकाने त्याला जाणून घेण्याचे ध्येय ठेवावे.) धान्य भाजून काढले तरी ते काही दिसेनासे होत नाही, दिसत राहातेच, मात्र ते पेरले असता उगवत नाही; त्याचप्रमाणे साधकाने वासनाबीज भाजून टाकावे (मग ते पुनर्जन्माला कारणीभूत होत नाही) आणि देह आहे तोपर्यंत (आनंदाने) सुखदुःख भोगीत उर्वरित कालक्रमणा करावी. सर्वकाळ (अखंड) साधनांत राहून लोकांना संतोष देत रहावे. बोलणे सत्य पण कोणाचे मन दुखावणार नाही असे गोड असावे. (परमात्म्याशिवाय इतर) कल्पनांना मनात थारा देऊ नये आणि त्या विश्वंभराच्या ध्यानात सदा मग्न असावे. (असा मनुष्य भाजलेल्या धान्याप्रमाणे, देहाने सामान्य माणसासारखाच वावरतोसा दिसला, तरी तो वासनामुक्त असतो आणि म्हणून जन्ममरणबंधनरहित असतो.) १२

परमात्मा सर्वत्र भरलेला आहे यासाठी आणखी दृष्टांत

उदकांत उठे बुद्बुदाकार । बुद्बुदाकार नोहे पाणी । पाहूं जातां उदकाची अंगवणी । उदक बुद्बुदाकार नोहे भिन्न । हा प्रत्यक्ष सर्वासि येतसे अनुभव । बुद्बुदकार आहे देह । म्हणोनि साधन करणें आहे ॥१३॥

पाण्यात बुडबुडा उठतो पण बुडबुडा पाणी नसते. विचार केला असता दिसून येते की, बुडबुडा पाण्याचा एक आविष्कार, एक स्वरूप आहे. पाणी बुडबुडा तत्त्वतः वेगळे नसून एकच असतात, हा उघड अनुभव सर्वांना येतो. आपला देह (आणि सर्व दृश्य विश्व) हा परमात्मरूपी पाण्यावरचा बुडबुडा आहे. (पण बुडबुडा शाश्वत नसतो, तसे दृश्य जगतही अल्पकालिक असते.) बुडबुडा म्हणजे जसे पाणी नव्हे, त्याप्रमाणे देह व दृश्य विश्वही सत्यस्वरूप परमात्मा नव्हे. आपण अज्ञानाने देहाला मीपण देतो, नश्वर दृश्याला शाश्वत सत्य समजतो. हे अज्ञान घालविण्यासाठी (परमात्मचिंतनाचे, नामस्मरणाचे) साधन करणे अवश्य आहे. १३

उदकाची अंगवणी - देहाची सावली पडते, पण सावली म्हणजे देह नव्हे; ती देहाचे अंधुक व ठोकळ स्वरूप आहे, आणि तितक्यापुरतेच तिचे देहाशी समस्वरूपत्व आहे. तसेच बुडबुडा आणि उदक, दृश्य आणि अव्यक्त यांचे नाते समजावे. अव्यक्त परब्रह्माचे परमात्म्याचे स्वरूप व दृश्य विश्व यांचा संबंध मागील बिंदूत वृक्षपल्लव दृष्टांताने व या बिंदूत उदक-बुद्बुदकार दृष्टांताने स्पष्ट केला आहे.

श्रोत्यांस विनंति; 'हे नोहे माझे पदरचे बोल'

आतां एका श्रोते जन। कोठें जरी चुकला असेल दीन। माझें करावें समाधान। गुरुपुत्रांचे लक्षण। हे नोहे माझे पदरचे बोल जाण। गुरुघरची आहे खूण ॥१४॥

श्रोते मंडळींनो, आता माझी एक विनंती एकावी. मी दीन आहे. मी आतापर्यंत जे सांगितले (व पुढे सांगणार आहे) त्यात काही चूक आढळल्यास ती मला दाखवून देऊन माझे समाधान करावे. गुरुकृपेने माझ्यात गुरुपुत्रांचे लक्षण (गुरूने केलेल्या उपदेशाचे सार किंवा ठसा) आहे. मी सांगितले ते माझ्या पदरचे नसून हे माझ्या गुरूचे बोल होत. १४

दीन - अशाच विनयाने बिंदू २४ मध्येही श्रीमहाराज स्वतःला 'दीन' म्हणवितात. आपल्या बहुतेक अभंगांत 'दीन' किंवा 'दीनदास' असा ते स्वतःचा निर्देश करतात.

समाधान - स्वतःची चूक दाखवून दिल्याबद्दल राग न मानता उलट दुरुस्तीबद्दल कृतज्ञता, समाधानच व्यक्त करतात.

गुरुपुत्रांचे लक्षण - सदगुरू म्हणजे मुक्तिदाता गुरु. तो शिष्याला ज्ञानजन्म देतो म्हणून गुरूशिष्यांत एक प्रकारे पितापुत्र असे नाते असते व म्हणून शिष्याला 'गुरुपुत्र' असे म्हणतात; पण जो शिष्य गुरूचा उपदेश आत्मसात करतो व आपल्या जीवनाने त्याचे नाव उज्वल करतो तोच खऱ्या अर्थाने गुरुपुत्र होय. शिष्य हा असा 'गुरुपुत्र' या पदवीस पात्र झाला म्हणजे गुरु त्याचे पुनः आध्यात्मिकदृष्ट्या नामकरणही करतात. अशा रीतीने श्रीमहाराजांच्या गुरूंनी त्यांचे 'ब्रह्मचैतन्य' असे व श्रीमहाराजांनी आपल्या दोघा पट्टशिष्यांचे 'आनंदसागर' व 'ब्रह्मानंद' असे नामकरण केलेले होते. जन्मदात्या आईबापांचे स्वभावादि गुणधर्म ज्याप्रमाणे मुलांत प्रकट होतात त्याप्रमाणे सदगुरूच्या उपदेशाची लक्षणे खऱ्या गुरुपुत्राच्या आचारविचारात व्यक्त होतात; 'हेच गुरुपुत्राचे लक्षण' होय.

'निर्गुणाची जाणोनि खूण । सगुणाचें करावें ध्यान ।'

मागें सांगितलें निर्गुणाचें लक्षण । निर्गुणाची जाणोनि खूण । सगुणाचें करावें ध्यान । काहीं करावा नित्यनेम । जप ध्यान मानसपूजा आदिकरून । अध्यात्मश्रवण निरूपण । तीर्थ, व्रत, होत, दान । प्रेमें मानावें भजन पुराण । आदरें राखावे साधु ब्राह्मण । वेदशास्त्राची आस्था पूर्ण । भूतदया समसमान । शान्ति असावी अति गहन । प्राणिमात्रासी असावें लीन । मत्सर नसावा मनांतून । ऐसें जाणोनि राहीं । श्रीरामचिंतन करीत जाई ॥१५॥

(मागील बिंदूमध्ये, आतापर्यंतचे विवेचन मान्य आहे असा श्रोत्यांचा अभिप्राय घेऊन विवेचन पुढे चालवितात)

मागे निर्गुणाचे लक्षण सांगितले (बिंदु १२ व १३). सगुण हे त्या निर्गुणाचीच खूण म्हणून जाणून सगुणाचे ध्यान करावे. जप, ध्यान, मानसपूजा इ. प्रकारचा काही तरी नित्यनेम करावा. काही तरी अध्यामग्रंथ वाचनात ठेवावा, अधिकारी व्यक्तीकडून (निरूपणादि रूपाने) श्रवण करावा (आणि वाचल्या-ऐकलेल्याचे मनन करावे.) (द्रव्य आणि शरीरशक्ती इ. ची अनुकूलता असल्यास) तीर्थयात्रा, व्रतवैकल्ये, होमहवन दान करावे. हरिभजन, (हरिकीर्तन), पुराणश्रवण इ. बद्दल प्रेम असावे. (आपण शक्य असल्यास करावे, पण नसल्यास दुसरा कोणी करीत असेल त्याबद्दल आदर असावा.) (तसेच अनुकूलता असल्यास), साधुसंत, ब्रह्मवेत्ते यांची आस्थेने सेवा करावी. त्यांचे रक्षण करावे. परामर्श घेत जावा, वेदशास्त्राबद्दल पूर्ण आदर बाळगावा. सर्व जीवांबद्दल दया आणि समबुद्धि असावी. (खोल डोहातील पाण्याप्रमाणे) अथांग, गाढ मनःशान्ति असावी. सर्व प्राणिमात्राशी लीनतेने वागावे. कोणाबद्दलही मनात द्वेषबुद्धि नसावी. या सर्व गोष्टी श्रीरामचिंतनाला साहाय्यभूत असतात हे ध्यानी धरून श्रीरामाचे अखंड चिंतन असावे. १५

निर्गुणाची जाणोनि खूण - परमात्मा निर्गुण आहे हे तर खरेच, परंतु आपण सगुण असल्याकारणाने आपल्याला निर्गुणाचे खरे आकलन होत नाही, त्याचे चिंतन करता येत नाही. 'शिवो भूत्वा शिवं यजेत्' म्हणजे आपण गुणातीत झाल्यावरच निर्गुणाची खरी ओळख होते, किंबहुना दोन्ही एकरूपच होतात. परंतु तोपर्यंत, त्या परमात्म्याची खूण म्हणून, सगुणाचा आधार घेणे जरूर आहे. ही खूण म्हणजे देवाची वा सद्गुरूची मूर्ति, प्रतिमा, ग्रंथ इ. प्रकारची असू शकते. सगुण भक्ति करीत असताना खरा 'मुख्य' देव निर्गुण आहे, सगुण हे त्याचे प्रतीक आहे, याची जाणीव ठेवणेही जरूर आहे.

नित्यनेम - नियमितपणे, ठराविक वेळी, करण्याची गोष्ट; परमार्थाच्या संबंधात नित्य म्हणजे शाश्वत जो परमात्मा, त्याचे स्मरण ज्यामुळे होईल, अशी नियमितपणे करण्याची साधने, त्याची उदाहरणे यामागोमागच दिलेली आहेत. ही सर्व साधने प्रत्येकाने करावीत असे नाही; द्रव्य, शरीरस्वास्थ्य, मनोवृत्ति, परिस्थिती यांस अनुसरून जे जमेल ते जमेल तितके करावे. पण कोणतेही साधन (जसे, पूजा, किंवा तीर्थयात्रा) करतांना प्राधान्य त्या साधनाला नसून साध्याला आहे हे विसरू नये. ही सर्व साधने आपल्याला भगवंताभिमुख करण्यासाठी आहेत; त्याला विसरून केलेली पूजा, तीर्थयात्रा किंवा दान, वगैरे कोणतीही गोष्ट कितीही चांगली केली तरी ती परमेश्वराकडे नेण्यास उपयोगी न पडतां उलट केवळ अभिमानाला (आणि म्हणून अधःपतनाला) नेणारीच ठरेल.

कोणतेही साधन करताना भगवंताचा विसर होत नाही याची खबरदारी घेतली पाहिजे. नामस्मरण ह्या साधनाला द्रव्य-आरोग्यादि काहींही बाह्य अनुकूलता लागत नाही; ते कोणत्याही वेळी, कोणत्याही स्थळीं, कोणत्याही परिस्थितींत, कोणाही व्यक्तीला सहज करण्यासारखे, आणि भगवत्स्मरणरूप असें असल्याने ते सर्वश्रेष्ठ साधन आहे.

जप - संत-सिध्दांनी किंवा सद्गुरुंनी उपदेशिलेला मंत्र (जसे ॐ नमःशिवाय, नमो भगवते वासुदेवाय, श्रीराम जय राम जय जय राम, इत्यादी) वारंवार मनात किंवा प्रकट उच्चारणें, नित्य किंवा नैमित्तिक जपसंख्या मोजण्यासाठी तसेच चित्त दुसरीकडे जाऊन मंत्राचा विसर न पडवा म्हणून ("स्मरणी") माळेचा उपयोग करतात. गुरुकडून ज्याला मंत्र मिळाला आहे त्याला त्या गुरूचा अनुगृहीत म्हणतात. मंत्र प्रकट रीतीने (वैखरीने) म्हटला तरी तो दुसऱ्याला ऐकू न जाईल एवढ्याच मोठ्याने म्हणावयाचा असतो. अंगठ्याजवळचे बोट व करंगळी वगळून बाकी तीन बोटात माळ धरून मंत्र एकदा म्हटला की अंगठ्याने किंवा मधल्या बोटाने एक मणि ओढावा मेरूमण्यापासून सुरुवात करावी व मणि ओढीत पुनः तेथवर पोचले म्हणजे माळ फिरवून उलट दिशेने सुरुवात करावी मेरुमणि ओलांडू नये. अनुगृहीत व्यक्तीने दररोज स्नानानंतर काही खाण्यापूर्वी नियमित किमान जपसंख्य (निदान एक माळ) करावी. संकल्पानुसार व्यक्तीने किंवा सामुदायिकरीत्या ठराविक मुदतींत ठराविक जप करण्याचीही पध्दत आहे. जपाच्या अभ्यासाने भगवंताबद्दलचे प्रेम वाढावे. कामनिक (म्हणजे मनांत काही इच्छा धरून केलेला) जप आध्यात्मिक दृष्ट्या इष्ट नाही. नामजप किंवा नामस्मरण हे केवळ नामासाठीच असावे. इतर काही हेतूने नसावे. कारण नाम म्हणजे प्रत्यक्ष भगवंतच त्याच्या मोबदल्यात मिळविण्यासारखे म्हणजे त्याच्या बरोबरीच्या किंमतीचे काही आहे असे वाटणे म्हणजे नामची किंमत कमी लेखण्यासारखे आहे.

ध्यान - इष्ट देवतेचे क्रिया सद्गुरुचें रूप, गुण, क्रिया यांचे एकाग्र चित्ताने अखंड चिंतन, रूप, गुण व क्रिया यांची आठवण नामांत होतच असते, म्हणून नामस्मरणानें ध्यानाचाही कार्यभाग साधतो.

मानसपूजा - आपल्या उपास्यदेवतेची किंवा सद्गुरूची सचेतन मूर्ति मनश्चक्षुषुदे आणून तिची पंचोपचार किंवा षोडशोपचार पूजा करणे. मानसपूजेमध्ये बाह्य पूजेतील सर्व उपचार आपल्या कल्पनेने उत्तमोत्तम निर्माण करून मनांतल्या मनांत आणि अत्यंत शद्ध भावनेने अर्पण करावेत. पूजा आटोपल्यावर मूर्ति विसर्जन न करता तिला आपल्या हृदयांत विश्रांति द्यावी. 'तुमच्याशिवाय मला दूसरे खरे कोणी नाही' अशा भावनेने अनन्य शरणागत होऊन मानसपूजा करावी. आपली उपास्य देवता आपल्या सतत सन्निध आहे, आपल्याशी बोलत आहे, आपल्याला मार्गदर्शन करीत आहे, ही भावना मानसपूजेने वाढते. मानसपूजा शक्यतो ठराविक ठिकाणी व ठराविक वेळी करावी; शक्य तर सततच उपास्यदेवता मनांत बाळगावी.

आदिकरून - या शब्दाने नित्यनेमाचे अन्य प्रकार सूचित आहेत; उदाहरणार्थ, देवदर्शन, प्रदक्षिणा, वृद्धसेवा इ.

देवदर्शन - भगवंताच्या मूर्तीच्या किंवा संतसज्जनांच्या दर्शनाने, त्यांच्या दृष्टिक्षेपाने, आपल्या मनावर, विचारांवर, आचारावर, चांगले संस्कार होतात, पावित्र्याची आणि भगवत्प्रेमाची भावना जागृत होते.

प्रदक्षिणा - देवतेला आपल्या उजव्या बाजूस ठेवून तिच्या भोवती फिरणे. देवतेच्या तसेच साधुसंतांच्या समाधीच्या, आसपास त्यांच्या कृपेचे, उपासनेचे वलय असते. या वलयात वावरल्याने कृपेचा प्रसाद आपल्याला लाभतो. प्रदक्षिणा घालतांना मनांत अशी भावना धरावी की ही मूर्ति वा समाधि ही माझ्या मनाचें केंद्रस्थान असून, माझ्या आयुष्यांतल्या सर्व घटना व हालचाली मी तिच्या हाती सोपविल्या आहेत; कर्ता मी नसून सर्व कर्तेपण या देवतेकडे आहे; तिच्या इच्छेने - व सत्तेनेच व सर्व गोष्टी घडत असून मी माझी अशी अन्य काही इच्छा बाळगीत नाही, अनन्यशरणागतीचाच हा एक अभ्यास आहे.

अध्यात्मश्रवणनिरूपण - अध्यात्मपर विशिष्ट ग्रंथ (जसे दासबोध, तुलसीरामायण, एकनाथी भागवत, ज्ञानेश्वरी) नियमाने वाचणे, पारायण करणे, निरूपण ऐकणे या गोष्टींना मननाची व आचरणाची जोड अवश्य पाहिजे; अन्यथा ते एक ढोंग किंवा करमणूक होईल.

तीर्थ - तीर्थक्षेत्रांची यात्रा करणे, वारी करणे, इत्यादी यायोगे सत्संगलाभ होतो व भगवत्प्रेम वाढते. पण हा हेतु डोळ्यांपुढे न धरल्यास यात्रा म्हणजे केवळ स्थलदर्शन, शारीरिक कष्ट, द्रव्याचा खर्च आणि अभिमानाने इतरांना सांगण्याचा विषय होतो. श्रीमहाराज म्हणत, “तीर्थास गेलियाची खूण। काही पालटावा अवगुण॥”

व्रत - नियमपूर्वक आचरण्याचे पुण्यकर्म; जसे उपवास, मौन, ब्रह्मचर्य, निःस्वार्थ सेवा मन ताब्यांत ठेवण्यास शिकणे हा यांतला प्रधान हेतु असतो. उपवास म्हणजे (उप + वास) परमेश्वराच्या सान्निध्यांत राहाणे. देव आपल्या जवळ आहे ही भावना करणे कमी किंवा न खातां उपाशी राहाणे यांत पोटाला थोडी विश्रांति, किंवा फराळाचे चमचमीत जिन्नस खाणे याने अजीर्ण, हा खरा उपवास नव्हे. त्या दिवशीं जास्त भगवच्चिंतन झाले तर खरा “उप-वास”.

मौन - न बोलणे. मनांत जळफळ ठेवून अबोला धरणे हे मौन नव्हे. न बोलण्याने वांचणारी शक्ति, बुद्धि व वेळ परमात्मचिंतनाकडे लागावा व मन स्वस्थ व एकाग्र व्हावे हा मौनाचा खरा हेतु, हा हेतु सांभाळून गरजेपुरते बोलले तर मौनभंग झाला असे समजू नये. भगवंताच्या नामाचा प्रेमपूर्वक उच्चार हा मौनांतच धरावा.

होम - अग्नि हा परमेश्वराचा प्रतिनिधी मानून हव्य वस्तु त्यास मंत्रपूर्वक अर्पण करणे. याने कृतज्ञता, त्याग व अर्पणबुद्धि हा मुख्य हेतु साधावा.

दान - अन्न, वस्त्र, निवारा, द्रव्य, भूमि, विद्या, श्रम, इत्यादि एखाद्या खऱ्या सत्पात्र व्यक्तीला किंवा समहूला देणे. दान करतांना 'मी दाता आहे' ही अभिमानवृत्ति नसावी, कारण आपल्याला जे मिळालेले आहे त्यासाठी आपण परिश्रम केलेले असले तरी ते भगवत्कृपेनेच मिळालेले असते. त्यातले आपल्या गरजेपुरतेच आपले समजून आपण वापरावे, अतिरिक्त असेल ते केवळ माध्यमाच्या भूमिकेने आपण सत्पात्री खर्च करावे, नावलौकिकासाठी केलेले दान व्यवहारांत जरी उपयुक्त असले तरी परमार्थदृष्ट्या गौण होय.

भजन - भगवत्प्रेम वाढावे, भगवंताची करुणा भाकावी, आपला भक्तिभाव वृद्धिंगत व्हावा, हा भजनाचा हेतु असावा. पुष्कळदा भजनाला अटीतटीच्या संगीत मैफलीचें स्वरूप येते ते योग्य नव्हे; त्याने अभिमान, मत्सर इत्यादि वाढण्याचा संभव असतो. भजन व त्याचाच भाग म्हणून फेर वगैरे धरणे याने प्रपंचचित्तेचा विसर पडतो, मन तल्लीन होते व सामुहिक भक्तिभाव वाढतो.

पुराण - भगवंताने दुष्टांचा संहार करून सुष्टांचे रक्षण केले त्याच्या कथा पुराणात व इतिहासात असतात. त्या ऐकून आपली सद्वृत्ति वाढावी हा पुराणश्रवणाचा हेतू.

वेदशास्त्राची आस्था पूर्ण - भक्तिमार्ग पत्करला की शास्त्राचे व नीतीचे नियम न पाळले तरी हरकत नाही असे समजणे बरोबर नाही. शास्त्र आणि नीतिधर्म यांच्या मर्यादा व नियम व्यक्तींच्या आणि समाजाच्या स्थैर्यासाठी, सुरळीत व्यवहारासाठी असतात. देश-काल-परिस्थितीस अनुसरून त्यात जरूर तो फरक व्हावा, पण मूलतत्त्वांना धक्का लागू नये. या नियमांच्या पालनाने मन स्वाधीन ठेवण्याचा अभ्यासही होतो आणि परमार्थ साधनास तो फार उपयोगी आहे.

भूतदया समसमान - सर्वाभूती भगवंत आहे ही भावना वाढीस लागावी यासाठी हा समभाव फार उपकारक आहे.

शांति - भगवंतावर विश्वास ठेवल्याने आणि त्याच्याच इच्छेने व सत्तेने सर्व घडते अशी दृढ श्रद्धा बाळगल्याने मन शांत, समतोल राहते, व्यवहार अधिक चांगला होतो आणि पारमार्थिक सुखाचा अनुभव येतो.

लीन - विनम्र वागणूक. याने निरभिमानता येते. प्रत्येकामध्ये भगवंत आहे अशी ज्याची दृढ भावना झाली तो स्वाभाविकच सर्वांशी नम्रपणानेच वागेल. ज्याला निरभिमानी वृत्ति कमवायची आहे त्याने कोणालाही हीन लेखू नये, त्याच्यात वास करणाऱ्या भगवंताची जाणीव ठेवून त्याच्याशीही नम्रतेचीच वर्तणूक ठेवावी.

मत्सर नसावा - सर्वांमध्येच भगवंत वास करीत आहे असे जो मानतो तो दुसऱ्याचा मत्सर कसा करील ?

या बिंदूत सांगितलेल्या गोष्टीतले मर्म जाणून रामचिंतन म्हणजे नामस्मरण करील त्या माणसाची साधनात झपाट्याने प्रगती होईल.

यात सांगितलेल्या सर्व गोष्टी श्रीमहाराजांनी स्वतः आचरल्या, इतरांना शिकविल्या आणि व्यक्तिशः आणि सामुदायिक रीतीनेही करवून घेतल्या हा बिंदू म्हणजे “अमृतघुटकाचा” गाभाच आहे असे म्हणण्यास हरकत नाही.

विकार जिंकून मनःपूर्वक अखंड नामस्मरण करावे

वैखरी क्षणभरहि न रहावी जाण । कामक्रोधांचा घ्यावा प्राण । मग वाल्मिकींचे सार । प्रल्हादाचा भाव थोर । मारुतीची अंतरमाळ । शिवाचा भावशोध फार । पार्वती विश्वजननी करी नेम । हेंचि जपे 'राम राम राम' । ऐशा नेमाची होय हातवटीं । मग प्राणी कधी न होय कष्टी ॥१६॥

रामचिंतन कसे करावे ते आता सांगतो. वैखरीने रामनामाचा जप क्षणमात्रही न थांबता करावा. कामक्रोधादि विकारांचा प्राण घेऊन (त्यांना पूर्णपणे जिंकून) 'राम, राम, राम' असा अखंड जप करावा. याचा दररोज काही वेळ अभ्यास करीत जावा. (असा अभ्यास केल्याने काय साधेल ते सांगतो.) रामनाम हे वाल्मिकीच्या जीवनाचे सारसर्वस्व होय. या भगवन्नामाबद्दल बापाने केलेल्या अनंत हालअपेष्टा सोसूनही प्रल्हादाने अत्यंत निष्ठा बाळगली. मारुती रामनामाची अखंड माळ आपल्या अंतःकरणात ठेवतो. शंकर अत्यंत शुद्ध भावनेने (अनन्यतेने) नाम जपत असतो. विश्वमाता पार्वतीसुद्धा सतत नामच जपत असते. इतक्या निष्ठेने, शुद्ध भावाने, अखंडपणे जप करण्याची सवय जो लावून घेईल तो प्राणी कधीच कष्टी होणार नाही, आत्मानंदात सदा मग्न होऊन राहील. १६

वैखरी - वैखरी, मध्यमा, पश्यन्ती व परा अशा चार प्रकारच्या वाणी आहेत. वाणी किंवा शारदा ही सच्चिदानंदाची ज्ञानमय महाशक्ती होय. ती शुद्ध जाणीवमय असून ओंकाररूपाने नाभि-स्थानी वास करते, तिला 'परा' असे म्हणतात. केवळ जाणीवरूप असणारी परा जेव्हा अनुभवात शिरलेल्या वस्तूचा, घटनेचा अर्थ पाहते तेव्हा तिला 'पश्यन्ती' असे म्हणतात. हृदय हे तिचे स्थान असून ती केवळ अर्थमय असते. भाषेच्या स्वरूपात व्यक्त नसते. तिसरी, कंठस्थित असणारी ती 'मध्यमा'; ही चिंतनात्मक, शब्दमय असते परंतु व्यक्त उच्चार नसतो. सूक्ष्म अर्थ आणि स्थूल जगत् यांना जोडणारी म्हणून मध्यमा. ह्या 'मौनभाषेला' गळ्यात स्वरूप देऊन शब्दरूपाने ओठ, जीभ, दांत वगैरेच्या साह्याने तोंडावाटे बाहेर पडणारी ती 'वैखरी'. या चारी वाणी एकमेकींशी संलग्न असल्यामुळे आपण बोलतो त्या शब्दामागे इतर तिन्ही वाणींची सूक्ष्म हालचाल असतेच, ती आपल्या ध्यानात येत नाही इतकेच.

“नित्यनेम करावा दृढ”

नित्यनेमें चुके भवबंधन । सहज होय समाधान । ऐसें अभ्यासावें मन । मग अंतकाळीं वासना दुजी न उठे जाण । नित्यनेम करावा दृढ । नेम दृढ जाहल्यावरी । देहात्मबुद्धि न राहे सकळ । ऐसें न होय जरी । दुःख भोगावें जन्मवरी । यमयातना क्लेश भारी । न चुकेचि निर्धारिं । क्लेशें फिरावें चारी खाणी । दुःखशोकासि नाहीं गणना । यांत संदेह नाही जाणा ॥१७॥

(नामस्मरणाच्या) नित्यनेमाने साधक संसारपाशातून, भवबंधनातून, वासनेच्या बंधनातून मुक्त होतो. नित्यनेमाने सर्व परिस्थितीत समाधान सहज राखता येते, तो स्वभावच होऊन जातो. म्हणून ज्याच्या योगाने नामस्मरण सतत टिकेल असा मनाचा अभ्यास करावा असे त्याला वळण लावावे. मग अंतकाळी नामस्मरणाच्या वासनेशिवाय दुसरी वासना मनात उठणारच नाही. अंतकाळी देखील नामस्मरण टिकावे म्हणून नित्यनेम अभ्यासाने बळकट करावा. तो बळकट झाल्यावर देहबुद्धि हळूहळू क्षीण होत जाऊन शेवटी पुरी नष्ट होईल. असे जर न झाले (म्हणजे जर देहबुद्धीचा नाश झाला नाही) तर मरेपर्यंत दुःख भोगावे लागेल, अंतकाळी असह्य क्लेश व यमयातना भोगाव्या लागतील, त्या टळणार नाहीत यात मुळीच संशय नाही.

मरणोत्तर पुन्हा जन्म, पुन्हा मरण असे होत चारी खाणीत जन्म घेत क्लेशाने जिवाला फिरावे लागेल. वारंवार व पूर्ववत् अगणित दुःखशोक भोगावे लागतील यात शंका नाही असे समजा.

(म्हणून वेळ न गमावता अतिशय तळमळीने व प्रेमाने रामनामस्मरण करावे म्हणजे दुःखमुक्ति होईल.) १७

अभ्यासावे - जसे व्यवहारात त्याप्रमाणे परमार्थातही अभ्यासाचे म्हणजे सतत प्रयत्नाचे मोठे महत्त्व आहे. अभ्यासाने असाध्य ते साध्य होते.

क्लेश - ज्यांना आजवर आपण प्रिय मानले अशा व्यक्तींना सोडून जाताना, तसेच जे धन व जो लौकिक आपण कष्टाने मिळविला ते धन व लौकिक सोडून जाताना जिवाला फार वेदना होतात.

यमयातना - मरणाच्या वेळी मृत्यूबद्दल जीवाला फार भय वाटते. जीवंत असताना आपल्या हातून जी पापे घडली त्याचे शासन यम आपल्याला देईल असे वाटते. त्याचप्रमाणे मेल्यानंतर आपल्याला कसा जन्म मिळणार आहे याबद्दलही जीव अंधारात असतो. म्हणून त्याला पुढील जन्माबद्दलही भय वाटते. या विचारांनी त्याला यातना होतात.

चारी खाणी - सजीव सृष्टीचे चार वर्ग (१) जमिनीतून वर येणारे म्हणजे गवत, वनस्पती, वेली, झाडे (उद्भिज्ज). (२) घामापासून निर्माण होणारे जीवजंतू (स्वेदज). (३) अंड्यामधून बाहेर पडणारे म्हणजे पक्षी (अंडज). आणि मातेच्या योनिद्वारांतून बाहेर पडणारे असे प्राणी म्हणजे पशु व मनुष्य (जरायुज अथवा योनिज.)

आतां तरी सावध होऊन शब्दज्ञानाच्या व भ्रमाच्या मार्गे न लागतां साधन करावें

आतां या जन्मींचे दुःखे होय दीन । हे मागील होतसे उगवण । आतां राखावें सावधपण । स्वाधीन ठेवावें आपलुं मन । न पडावें भलते भ्रमाचे आटाआटीं । देह जातां होशील कष्टी । मना पडशील बहु भरीं । तरी दुजे न येई पदरीं । उन्मत्तपणाचें वारें जाण । ब्रह्मज्ञान आहे फार कठिण । राघवाचे भक्तीविण । म्हणे मज झालें आत्मज्ञान । तोचि दैवहीन पापी जाण । एकवीस सहस्र सहाशें जप । हें शिवाचे घरचें आहे माप । सर्व देवांमाजीं शिरोमणि । योगी अयोनिसंभव लावण्यखाणी । पूर्ण ब्रह्म गुणरहित । सृष्टिकारणास्तव धरिला देह जाण । म्हणोनि करावें लागे साधन ॥१८॥

आतां मनुष्य या जन्मातील दुःखाने केविलवाणा होतो याचे कारण म्हणजे (पेरलेले बी ज्याप्रमाणे उगवते त्याप्रमाणे) पूर्वीच्या जन्मांत बाळगलेल्या वासना आणि त्यानुसार केलेली कर्मे

परिणामाच्या रूपाने या जन्मात उगवतात.

(हे लक्षात ठेवून पुन्हा अशी चूक घडू नये म्हणून,) आता तरी सावध व्हावे (आणि वासनाक्षय करण्याच्या कामी लागावे).

आपले मन कऱ्यात ठेवावे. भलत्या भ्रमाला बळी पडून उपद्व्याप करण्याच्या भानगडीत पडू नये; अन्यथा प्राण जाण्याच्या वेळी पश्चात्तापाने तुला कष्ट होतील. म्हणून तू मनाला असे समजावून सांगावे की, 'बा मना, तू नाना प्रकारच्या नादाला लागशील तर दुःखाशिवाय दुसरे काही तुझ्या पदरात पडणार नाही.' भक्तीवाचून ब्रह्मज्ञान होणे ही गोष्ट फार दुर्घट होय. (पण रामाच्या भक्तीमुळे ज्ञान सुलभतेने प्राप्त होते.) ताप फार वाढला म्हणजे होणाऱ्या उन्मादवायूप्रमाणे, पोकळ शब्दज्ञान हे भयानक आहे असे समज. रामाची भक्ति अंगी नसताना 'मला ब्रह्मज्ञान झाले' असे म्हणणारा दुर्दैवी, पापी आहे असे समजावे. (म्हणून साधकाने पोकळ शब्दज्ञानाच्या नादी न लागता महान् रामभक्त जो शंकर त्याचा आदर्श ठेवून रामभक्ति करावी.) शंकर दररोज त्रयोदशाक्षरी तारकमंत्राची एकवीस हजार सहाशे जपसंख्या करीत असतो. वस्तुतः तो सर्व देवांमध्ये श्रेष्ठ, योगविद्येत पारंगत, स्वयंभू, सौंदर्याची जणू प्रत्यक्ष मूर्तीच, पूर्ण ब्रह्मच, निर्गुण असा आहे. पण त्याने सृष्टीच्या कार्यासाठी देह धारण केला म्हणून त्याला सुद्धा साधन करावे लागले. (मग मनुष्याने साधन केले पाहिजे हे काय सांगायला पाहिजे ? तेव्हा साधकाने नेमाने अधिकात अधिक जप करीत जावे.) १८

भलता भ्रम - विषयांपासून सुख मिळते, शाब्दिक ज्ञानाने दुःखमुक्ति होते, समाधि लावल्याने देहबुद्धि नष्ट होते, ही भ्रमाची उदाहरणे होत.

बहु भरीं - भविष्यज्ञानासाठी धडपड, भूतपिशाच्यांना वश करून घेणे, मंत्राने कार्यसिद्धि किंवा द्रव्यार्जन करण्याचा प्रयत्न, हीन धातूचे सोने बनविण्याचा प्रयत्न असले नाना प्रकारचे अनिष्ट नाद.

उन्मत्तपणाचे वारे - उन्मादवायु झालेला मनुष्य बरळतो, त्याची हालचाल अनावर होते, तशी पोकळ ब्रह्मज्ञानी माणसाची स्थिती होते; तो अद्वैताच्या गप्पा मारतो, अद्वैताच्या नावावर स्वैर वर्तन करतो.

दैवहीन, पापी - बिंदू ११ वरील टीपेत निर्देश केल्याप्रमाणे, इतर साधनमार्गात नानाप्रकारचे धोके असून एक भक्तिमार्गच आत्मज्ञान प्राप्त करून देऊ शकतो. असा सुलभ व खात्रीचा मार्ग सोडून धोक्याचा मार्ग पत्करून, अहंकार व वासना यांना वाव देऊन पुनः जन्मरणाच्या फेऱ्यात गुरफटून जाणार्यांना 'दुर्दैवी' नाही तर काय म्हणणार ? पण हा अपाय एवढ्यावरच संपत नाही; कारण त्यांच्या ढोंगामुळे भाबडे लोक फसून नुकसान पावतात, त्या नुकसानीस जबाबदार म्हणून असले 'ब्रह्मज्ञानी' लोक पापीही ठरतात.

“अंतर्निष्ठाची ही खूण”

कुण्डलिनी ब्रह्मरंध्रांत लाहे । तयानें विषबाधा न जाये । समाधि लावूनि बसती देख । न तुटती देहाचे कलंक । देहाचे सम्बंधी जाहली विषबाधा । तोही 'राम राम' करी सदा । देहाचें स्मरण न राहे कुडी । तोंवरि रामनाम न सोडी । म्हणोनि सांगितलें साधन । अन्तर्निष्ठाची ही खूण ॥१९॥

योगसामर्थ्याने कुण्डलिनी जागृत करून तिला ब्रह्मरन्ध्रापर्यंत नेता येते व तिचा अमृतस्त्राव होतो;

परंतु शरीराला झालेली विषबाधा किंवा इतर व्याधी काही त्यायोगे दूर करता येत नाही; तसेच योगबलाने समाधि लावता आली तरी देहदोष (वैगुण्ये, व्याधि, मनोविकार, देहबुद्धि) फार तर समाधि असेतोपर्यंत स्थगित करता येतील, पण त्यांचे कायम निरसन होत नाही. (स्वतः प्रत्यक्ष योगिराज, परंतु) देहाला झालेली विषबाधा 'राम, राम' या जपानेच दूर झाली म्हणून शंकर अविरत रामनाम जपतो; इतके की त्यात देहभानही राहत नाही म्हणून (स्वानुभवावरून) तो ह्याच रामनामाच्या साधनाचा सर्वांना उपदेश करतो; रामनामावरील त्याच्या मनःपूर्वक निष्ठेचीच ही खूण होय. १९

कुंडलिनी - शरीरातील मणिपूर चक्राच्या ठिकाणी सर्पाच्या आकृतिरूपाने राहणारी प्राणरूप शक्ति.

ब्रह्मरन्ध्र - मृत्यूनंतर ज्यातून प्राण निघून जातो ते टाळवरील गुप्त छिद्र.

“रामरूप होऊनि करावें चिंतन”

सोडूनि षड्रिपूंचे बंधन । रामरूप होऊनि करावें चिन्तन । देहासाठीं वागावें वेगळेपण । अन्तरीं पहावें जग कैसें आहे कोण । देहाचे असती अवयव । नामकरणीं भिन्न भाव । तैसें दृश्यामाजीं रहावें । अन्तरीं पूर्ण चैतन्य ओळखावें । आपलें आपण स्मरण करावें ॥२०॥

काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद आणि मत्सर ह्या सहा मुख्य शत्रूंच्या दास्यातून मुक्त होऊन, आणि स्वतःसह सर्व विश्वात एक रामच भरून राहिलेला आहे या जाणिवेने त्या परब्रह्म रामाचे चिंतन करावे. आपण देह धारण केला असल्याने व्यवहारापुरते मात्र देहरूपाने दुजेपणाने वागावे. तथापि आपल्या अंतःकरणात या सृष्टीच्या सत्य स्वरूपाची जाणीव ठेवावी, आणि एकाच देहाचे असूनही निरनिराळ्या नावांनी ओळखले जाणारे अवयव ज्याप्रमाणे (वरकरणी) भिन्न, स्वतंत्र असल्यासारखे वर्तत असतात, त्याप्रमाणे दृश्य जगात व्यावहारिक वर्तन ठेवावे. सर्वत्र भरून राहिलेल्या परिपूर्ण अशा मूळ चैतन्याचे ज्ञान अंतर्दामी सतत राखावे, आणि आपणही तेच असल्यामुळे त्याचे म्हणजे स्वस्वरूपाचे सतत स्मरण रहावे. २०

प्रयत्नपूर्वक अभ्यासाने आत्मचिंतन साधते

आपण एक स्मरण एक । ऐसा संशय घेसी देख । चित्त देऊनि थोडे ऐक । कागद शाई भिन्न देख । लेखक होतां दोनी एक । सुवर्ण होते घरी । करणी न करिता न होय सरी । करणी जाहलिया देख । सोने आणि सरी एक । तैसे अभ्यासावे साधन । मग प्रकृति पुरुष एक जाण ॥२१॥

(आपले आपण स्मरण करावे, असे मी सांगितले यावर) तू अशी शंका घेशील की, 'मी तत्त्वतः परमात्मा आहे हे मान्य; पण प्रत्यक्षात मी नेहमी विषयस्मरण करीत असतो, मग स्वस्वरूपस्मरण असाध्य दिसते. ते कसे साध्य व्हावे?' (तुझ्या या संभाव्य शंकेचे मी निरसन करतो.) तर तू थोडे लक्ष देऊन ऐक.

असे पहा की कागद व शाई मुळात भिन्न वस्तू असतात. पण लेखकाने लिहिण्याचे काम केले म्हणजे शाई कागदावर उमटून दोन्ही एक होतात, अर्थ व्यक्त होतो. कागदावर आपणहून काही लेख उमटत नाही. (आता दुसरे उदाहरण सांगतो.) घरात सोने आहे पण त्यावर सोनाराने कारागिरी केली नाही, तर सोन्याची आपोआप सरी होत नाही. पण सोनाराने काम केले म्हणजे हे सोने आणि ही सरी अशा दोन भिन्न वस्तू राहात नाहीत, सोने आणि सरी एकच होतात.

या दोन उदाहरणांवरून तुला असे समजून येईल की जे आधी असाध्य दिसते ते प्रयत्न केल्याने साध्य होते. म्हणून तू नामस्मरणाच्या साधनाचा अभ्यास करावास म्हणजे प्रकृति व पुरुष, जगत् व परमात्मा, विषय व आत्मा हे द्वैत नाहीसे होईल, अद्वैताचा अनुभव येईल. (म्हणजेच आपले आपण स्मरण करणे, स्वस्वरूपात लीन होणे, तुला साधेल.) २१

“मुख्य साधनाचे सार”

निष्काम करोनि मन । परेपासून वैखरीपर्यंत । करावें रामचिन्तन । हें मुख्य साधनाचें सार ।
वेखरीशीं रामनामाविणें न पडावें खण्डन । कोठें न चळावें मन । हेंचि परेचें अधिष्ठान ॥२२॥

मनात वासना न बाळगता, परा, पश्यन्ती, मध्यमा आणि वैखरी या चारी वाणींनी रामचिंतन करावे. नामस्मरण या मुख्य साधनाचे सार म्हणजे चारी वाणींनी नामस्मरण करणे.

वैखरी वाणीला रामनामाव्यतिरिक्त अन्य बोलण्याने खंड पाडू नये. नामस्मरणातून मन विचलित होऊ देऊ नये. अशाच अभ्यासाने परावाणीने नामस्मरण करण्याचा पाया तयार होतो. २२

परेपासून वैखरीपर्यंत करावे रामचिंतन - मागे बिंदू १६ वरील टीपांमध्ये ४ वाणींबद्दल माहिती दिलेली आहे. आता चार वाणींनी नामस्मरण कसे करावे याचा खुलासा असा -

गुरूने दिलेल्या मंत्राचा वैखरीने उच्चार, नामघोष-वैखरीने प्रथम दररोज काही वेळ, शक्यतो ठराविक वेळेस व ठराविक स्थळी आणि अभ्यासाने, अखंड नामोच्चार करण्याने, परावाणीने नामस्मरण करण्याचा पाया तयार होतो. उंचावरून पाणी दगडावर एकसारखे ठिबकत राहिले तर पाण्याच्या थेंबांनी दगडाला खळगा पडतो, त्याप्रमाणे वैखरीच्या नामघोषाने नामस्मरण मनात खोलवर जाते व परावाणीने स्मरण करण्याची तयारी होते.

गुरूने शिष्याला दिलेला मंत्र त्याच शिष्याकरिता असतो व तो शिष्याचा गुप्त ठेवा असतो, म्हणून दुसऱ्याला ऐकू जाईल एवढ्या मोठ्याने तो म्हणावयाचा नसतो. तो फक्त स्वतःलाच ऐकू जाईल एवढ्या आवाजात म्हणायचा असतो. तो मोठ्याने उच्चारल्यास अधिकाराने दुसऱ्याला मंत्र सांगितल्याचा अपराध घडतो. गुरूने मंत्रोपदेशाचा अधिकार दिल्यावाचून शिष्याने दुसऱ्यास मंत्र द्यावयाचा नाही असा दंडक आहे. अन्यथा मंत्रदीक्षेचा अधिकार कोणीही आपल्याकडे घेईल व गुरूबाजीची बजबजपुरी माजेल. व्यवहारातसुद्धा विशिष्ट कागदावर विशिष्ट पात्रतेच्या अधिकाऱ्याचीच सही लागते. तोच न्याय येथेही लागू आहे.

दीक्षामंत्राखेरीज भजनमंत्र अनेक आहेत; जसे राम कृष्ण हरि, हरे राम सीताराम, जय जय श्रीराम, रघुपति राघव राजाराम पतितपावन सीताराम, जय जय गुरुमहाराज गुरु जय जय परब्रह्म सद्गुरू इ. हे मंत्र प्रकटपणे म्हणण्यास कोणासही प्रत्यवाय नसतो. त्यांचा व्यक्तिशः किंवा समूहाने रागदारीत किंवा टाळमृदंगाच्या गजरात घोष केला असता मन तल्लीन होते. प्रपंच चिंता व देहभान यांचा विसर पडतो आणि मनात भगवंताबद्दल प्रेम निर्माण होते.

वैखरीने नामघोष करण्याला अंगात शक्ती लागते, ती सर्व परिस्थितीत टिकतेच असे नाही. तसेच साधकाला व्यवहारही सांभाळावा लागतो आणि त्यासाठी त्याला इतर बोलावे लागते. व्यक्तिशः किंवा समूहाने वैखरीने नामोच्चार करण्याला अशा तऱ्हेच्या मर्यादा असतात. म्हणून अखंड जपाचे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी मध्यमा, पश्यन्ती व परा याही वाणींनी जप करण्याचा अभ्यास लागत असतो.

ओठ व जीभ यांची हालचाल करून, म्हणजे वैखरीने नामस्मरणाला प्रारंभ करणे बहुतेकांना सोपे, सोयीचे व लाभदायक असते. पुढे सवयीने तोंड बंद असून आतल्या आत जीभ थोडी हलून नामस्मरण होऊ लागते. नामाचा अभ्यास आणखी वाढला म्हणजे नाम मध्यमेत येऊ लागते. जड व सूक्ष्म यांच्या मधली म्हणून ही 'मध्यमा' वाणी. या स्थितीत ओठ व जीभ यांची हालचाल नसते, तर वाणीचे मेंदूतले जे केंद्र तेथे नामाचे सूक्ष्म स्पंदन चालू असते. येथून या नामाला शारीरिक शक्ती आवश्यक रहात नाही, व बाह्य परिस्थितीशी संबंध कमी होऊ लागतो. शरीराच्या सामान्य हालचालींनाही बाध कमी होऊ लागतो. वैखरीने वा मध्यमेत नाम चालत असता आपण ते कानांनी ऐकण्याचा प्रयत्न करीत रहावे, याने एकाग्रता साधण्यास फार मदत होते. अभ्यास नेटाने चालू राहिला म्हणजे नाम यानंतर पश्यन्तीमध्ये हृदयस्थानी, अनुसंधानरूपाने चालते व अखेर ते नाभिस्थानी परावाणीने केवळ स्फूर्तिरूपाने चालू असते. मग बोलणे, देहाची हालचाल, स्थिती, व्याधी किंवा बाह्य परिस्थिती या कशाचाही व्यत्यय न होता नाम अखंड चालू रहाते. म्हणून श्रीमहाराज याला 'मुख्य साधनाचे सार' असे म्हणतात.

वासनेपायीं जन्ममरणाच्या येरझारा घडतात, म्हणून वासनापाश तोडावा

वासनारूपी अवघे बन्धन । ती वासना कैसे परी । तें तुज सांगतों निर्धारिं । बाळक वणवा लावूनि आलें घरीं । तेथें वृक्ष व्याघ्र जळती भारी । बाळक राहूनि घरीं । हजारों जीववनस्पतींचा संहार करी । ऐसें अज्ञानीं लाविले अग्र । तैसें वृथा वासना अज्ञानपण । वासनारूपी येणेंजाणें । आत्म्यासि नाहीं जन्ममरण । हें सत्य आहे जाण ॥२३॥

मनुष्याच्या मनाला जखडनारी सर्व बंधने वासनामूलक असतात. त्या वासनेचे स्वरूप काय आहे हे मी बरोबर सांगतो.

(अज्ञान बालकाला सहज गंमत करण्याची वासना उत्पन्न होऊन ते पेटलेला फटाका किंवा काडीकाटकी दूर भिरकावून देते, ती गवतावर पडून आग लागते, व ती वाढत जाऊन तिला वणव्याचे स्वरूप येते; अशा रीतीने सहज म्हणून) वणवा लागून (पण त्या आगीला घाबरून) लहान मूल घरी पळून येते. तिकडे वणवा भडकून त्यात मोठमोठे वृक्ष, व्याघ्र वगैरे पशू जळून जातात. अशा रीतीने ते लहान मूल घरी राहूनही एखाद्या काडीच्या योगाने हजारो जीव व झाडेझुडुपे यांच्या संहाराला कारणीभूत होते. (परिणामाच्या) अज्ञानामुळे जसा हा भयानक वणवा, तसा स्वस्वरूपाच्या अज्ञानामुळे सूक्ष्म व फोल अशा वासनांचा पुढे भडका होऊन, त्या वासनांमुळे जीवात्मा जन्ममृत्यूच्या फेऱ्यात सापडतो (व अनंत यातनांचा भडका भोगतो). वास्तविक आत्म्याला जन्ममरण, येणेजाणे, नाही हे सत्य आहे हे जाण. २३

वासनारूपी अवघे बंधन - वासना (बिंदू १), जन्मजन्माचा फास, देहाचा संबंधु (बिंदू ८), मी-माझेपणा (बिंदू १०), षड्रिपूंचे बंधन (बिंदू २०) अशा अनेक रीतींनी जीवाच्या बंधनांचा उल्लेख अमृतघुटक्यात आहे. नातेगोते, प्रेम, मैत्री, जात, धर्म, राष्ट्रीयत्व ही सर्व बंधने मुळात वासनेतूनच निर्माण होत असली तरी कर्तव्य, नीती, धर्म इ. बंधने व्यवहारात वावरताना आवश्यक असतात, ती सोडल्यास अनर्थच होतो. पण त्यात आसक्तीने गुंतून पडू नये हे मर्म ध्यानी ठेवावे असा श्रीमहाराजांचा आशय आहे.

“रामनाम जाणा अक्षरें दोन । गुरुमुखें करावी ओळखण ।”

देहाचेनि पडलें दीर्घ स्वप्न । म्हणोनि करावें नामस्मरण । बहुत करितां विस्तार । तरी ग्रंथ होतो थोर । म्हणोनि सांगितला सारासार। रामनाम जाणा अक्षरें दोन । गुरुमुखे करावी ओळखण । सद्गुरुचे कृपेकरून । ब्रह्मचैतन्य बोले दीन । अमृतघुटका सांगितला साधकें जाण । आतां याहूनि संशय घेसी देख । तरी न दाखवीं आम्हांसि आपुलें मुख ॥२४॥

हा जन्म म्हणजे देहबुद्धीमुळे (वासनेमुळे) पडलेले एक दीर्घ स्वप्नच होय. यातून जागे होण्यासाठी नामस्मरण (हे साधन) करावे. असो. आता आणखी विस्ताराने सांगितले तर ग्रंथ फार वाढेल, म्हणून थोडक्यात साराचेंही सार सांगतो. 'राम' हे नाम, ही दोन अक्षरे, हेच ते सार होय. त्यांची सद्गुरुमुखाने ओळख करून घ्यावी (सद्गुरूकडून रामनामाची दीक्षा घ्यावी.)

मी एक दीन साधक, माझ्या सद्गुरूंच्या कृपेने, मी ब्रह्मचैतन्य याने हा अमृतघुटका सांगितला. आता इतके सांगूनही ज्या श्रोत्याला संशय वाटत असेल त्याने मला व इतर भाविकांना पुनः भेटण्याची तसदी न घ्यावी. (कारण असे संशय घेत बसणारा खरा मुमुक्षु व साधन नसतो.) २४

दीर्घ स्वप्न - सच्चिदानंद, अनादि व अनंत अशा परब्रह्माच्या काल-स्वरूपाच्या दृष्टीने पाहिले असता आपले आयुष्य हे एक स्वप्नच होय; शेषपन्नास वर्षे अवधीपर्यंत ते टिकते इतकेच. स्वप्नातल्या गोष्टी ज्याप्रमाणे सत्य नसून सत्य भासतात, त्याप्रमाणे जागृतीतही मनुष्यप्राण्याला असत्य व शाश्वत वाटतात, खऱ्या सुखमय नसणाऱ्या गोष्टी सुखमय वाटतात.

गुरुमुखे करावी ओळखण - गुरु म्हणजे मोठा, श्रेष्ठ. वयाने, विद्येने, गुणांनी, अनुभवाने ज्या ज्या क्षेत्रात जो जो आपल्याहून श्रेष्ठ असतो, त्याच्यापासून आपण शिकत असतो. फार काय, पण लहान, अडाणी, व्यसनी, अशा माणसांकडूनही काय न करावे याचा धडा आपण घेत असतो. निसर्गापासून, घटनांतून, ग्रंथांतून आपण अनेक तऱ्हेचा बोध घेत असतो. म्हणजे सर्व जग गुरुरूपच असते, मग तो गुरु देहधारी असो वा नसो. थोडक्यात, गुरुपद हे ज्ञानमय असते. तथापि, देहधारी व्यक्ती, प्रतिमा, ग्रंथ इ. व्यक्त गोष्टीला गुरुस्थानी मानण्यात फायदा हा की त्याचे अस्तित्त्व चटकन व सदैव प्रतीत होत असते आणि त्यासंबंधी आपला आदरभाव आपल्याला व्यक्त करता येऊन समाधान व आधार यांचा लाभ होतो व आपला अहंभाव, कर्तेपण व वासना यांचा त्याग करता येतो.

॥ जानकीजीवनस्मरण जय जय राम ॥